

УДК: 81-11:81.362(575.2)(043.3)

ЭМОТОЛОГИЯЛЫК БАГЫТТЫН СОВЕТТИК ТИЛ ИЛИМИНДЕ АНЫКТАЛЫШЫ

Каратаева Гулистан Мамасеитовна

Ош мамлекеттик университети

Филология жана маданияттар аралык институту

Аннотация: Макалада автор экспрессивдик лексиканын советик окумуштуулар тарабынан илимий концептуалдык жактан аныкталышын ар тараптуу терен изилдөө менен биргеликте аталган экспрессивдүү мазмундагы бирдиктердин жалпы тилдик мазмунуна токтолгон. Бир эле мезгилде текстологиялык багыттагы экспрессивдүү факты-материалдар совет доорунда жалпы табигый тилдеги эмотивдик бирдиктердин лингвистикалык жактан улуттун калыптануусуна өбөлгө боло тургандыгы теориялык жактан такталышын талдоого алынган. Анткени, кыргыз элинин калыптануусуна негиз болгон байыркы эмотивдик катмар кыргыз элинин кылымдар бою басып өткөн жолун чагылдыруу менен бир катарда эле кыргыз лексикасынын негизин, б. а. ядролук фондун толуктап, кыргыз элинин менталдуулугу менен тыгыз байланыштуу экендиги шек туудурбайт. Ошондой эле экспрессивдүү лексика фоносемантикалык жактан экстерриториалдык мүнөзгө ээ болуп, дегеле евразия аймагындагы байыркы номинативдердин катарын түзө алат. Контекстеги эмотивдердин диахронологиялык жактан калыптануусу табигый тилдин экспрессивдүү лексикасынын тарыхый катмарларынын лингвистикалык жактан терен изилденишине шарт түзмөкчү. Ошондуктан аталган макалада эмотивдердин тарыхый эволюциясындагы лексемалык жана лингвоконцептуалдык негиздин илимий өндүрүштүн күн тартибине коюлушу ар тараптан иликтенет.

Негизги таяныч сөздөр: тилдик курам, эмоционалдык чөйрө, концептуалдык фонд, дүйнө тааным, когнитивдик лингвистика, концепт, этномаданият, когнитив.

НАУЧНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЭМОТИВНОГО СОСТАВА В СОВЕТСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация: В этой статье автором анализируется изучение эмотивной лексики со стороны советских ученых, вернее, историческая развития и концептуально-лингвистические определение экспрессивной лексики в структуре языка как таковое. В то же время, анализируется значимость эмотивных единиц в историческом развитии языка и комплексно исследовано историческое содержание эмотивов как основы миропонимания носителя как таковой. Следовательно, на конкретных исследованиях показаны взаимосвязь исторического развития языкового сознания с формированием экспрессивной лексики, т. е. эмоциональным менталитетом.

Ключевые слова: лингвистическая структура, эмоциональная среда, концептуальный фонд, лингвистика, мировоззрение, когнитив, этимон, этноним.

SCIENTISTIC DEFINITION THE STUDY OF EXPRESSIVE VOCABULARY IN SOVIET PERIOD

Abstract: *In this article, the author argues that is the historical basis of expression of linguistic development and holding to study of expressive vocabulary with Soviet scientists.*

Basic of expressive vocabulary in a linguistic structure is perhaps the best example to explore the reality of history native language and historical evolution a linguistic structure as well. Nothing symbolizes critical role as conduit between cultures better than the expressive vocabulary. So, in that article explored basic of expressive vocabulary in a linguistic structure from a linguistic background and linguistical development expressive vocabulary in native languages as well. It shows a close relationship world-acceptance of human, cognition, worldview, stored in memory, as well as the inheritance in other mental side of language with the expressive vocabulary.

Keywords: *emotional environment, etymon, ethnonym, geographical language, perception of the world, cognitive.*

Советтик лингвистиканын жалпы алкагында тилдик материянын эмоцияга жана экспрессивдүүлүкө болгон катышы академик В.В.Виноградов тарабынан колго алынып, бир эле учурда өтө негиздүү изилдөөгө алынган [9]. Аталган окумуштуу өз эмгегинде тилдик бирдик жана субъектин реалдуу чындыка болгон катышын экспрессивдүү маанидеги тилдик элементтер аркылуу бериле тургандыгын төмөндөгүчө айгинелейт: “Ар бир айтым өз курамында негиздүү конструктивдик белги катарында сырткы дүйнөгө б. а. чындыкка болгон мамилени да чагылдырат” [9,55]. Академик В.В.Виноградов алгачкылардан болуп азыркы мезгилде көркөм текстерге арналган изилдөөлөрдө негизги жана актуалдуу болгон “ички сезимдин б. а. эмоцияны тил бирдиктери аркылуу аффективдүү чагылдыруу категориясын” ишенимдүү далилдеген жана илимий тармакка киргизген. Аталган илимпоздун сөзү менен алганда: “... получает свое выражение эмоциональные или аффективно-волевые изъвления” деп баса белгиленет [9,59-60 б.]. Мындай принципти өз мезгилинин көрүнүктүү илимпозу В.М.Жирмунскийдин колдоого алгандыгын айта кетүү ашыктык кылбайт деген ойдобуз. Аталган окумуштуу: “Классификация объектов науки, существующих в реальнй действительности, в природе или в обществе, на самом деле воовсе не требует той формально-логической последовательности принципа деления которая необходима для классификации отвлеченных понятий. Она требует только правильного описания системы признаков, определяющих в своей взаимосвязи данный реально существующий тип явлений” деп аталган багыттын чыныгы мазмунун чагылдырган оюн жыйынтыктаган [18].

Арийне жалпы түркологиядагы экспрессивдүү бирдиктердин каралышы белгилүү илимпоз В.И.Абаевдин да илимий изилдөөлөрүнүн негизин түзгөндүгү белгилүү [1]. Аталган илимпоздордун замандашы И.А.Алексеев экспрессивдүүлүктү чагылдырган элменттерге жалпы тилдик теориянын денгээлинде кайрылып, айрыкча морфологиялык окуунун өнүгүүсүндө негизги бирдик катары эмотивдердин орду маанилүү экендигине токтолот [2]. Эбегейсиз лингвистикалык аймакты кучагына алган геолнгвистиканын мейкиндигинде экспрессивдүүлүктү чагылдырган эмотивдер алгачкылардан болуп З.А.Ализаде тарабынан негиздүү каралып, биринчи кезекте түрк тилдериндеги экспрессивдүү лексиканын семантикалык өзгөчүлүгү түркологиянын күн тартибине коюлган [3].

Коммунистик партиянын таасирдүүлүгү өзгөчө көркөм чыгармалардын тилин жана лингвистикалык аспектилерин изилдөөдө терен изин калтырды десек жанылышпайбыз. Ошондуктан советтик доордогу көрүнүктүү жазуучулардын чыгармаларындагы эмотивдерге байланышкан изилдөөлөр алгачкы жолу чыгарманын тилиндеги лингвистикалык фактылардын талдоонун жаны ыкмаларын жана методологиясын аныктады. Бирок негизинен аталган мезгилдеги изилдөөлөр саясатташкан методологиялык багыттын темирдей тартибине баш ийишкендигине күбө болобуз. Ала турган болсок алгачкы советтик доордогу элдин турмушун чагылдырган М.А. Шолоховдун чыгармаларына кайрылышкан өз мезгилинин көрүнүктүү окумуштуулары Е.А.Вишнякова жана Е.В. Каменская “Тынч Дон” романындагы эмоционалдык экспрессивдүү лексиканын ролу жана структуралык өзгөчөлүктөрүн кенири планда изилдешкен деп айтууга болот [10;22]. Аталган окумуштуулар советтик доордун оор мезгилин чагылдырган романдын текстинде эмоционалдык экспрессивдүү лексиканын түрлөрүнө өзгөчө басым жасашкандыгы да байкалат.

Бизге белгилүү болгондой эле Михаил Шолоховдун аталган романында советтик доордогу карапайым дыйкандардын тагдыры, татаал турмушу жана саясий күрөш менен чырмалышкан дүйнөсүнүн лингвистикалык понарамасы ачылат. Белгилей кете турган жагдай, чыгарманы өтө философиялык, бирок ошол эле учурда патриоттук духта жазылуусу ага цензурадан өтүүгө мүмкүнчүлүк берген. Идеялык жактан алып карай турган болсок карапайым адамдар, алардын тилдик өзгөчөлүктөрү, жашоого болгон көз карашынын кандайча өзгөргөнү, Совет бийлиги кантип жаралганы жөнүндө баяндай турган чыгарма болуп саналат.

Е.А.Вишнякова эмоциянын, же эмоционалдык абалдын номинациясына өзгөчө басым жасаган жана алгачкылардын болуп экспрессивдүүлүктүн формалары, эмоционалдык маанини атоочу лексемада экспрессивдүү компоненттин болушу жана ага байланыштуу каармандардын кебиндеги интенсивдүүлүктүн даражаларын аныктоого аракеттенет. Аталган илимпоз басым жасоо, кайрылуу жана дейктикалык жест жана кыжырдануу денгээлин чагылдырган лексемаларды талдайт [10, 31-б]. Бир эле учурда Е.А.Вишнякова лингвистикалык-эмотивдик номинациянын тиешелүү каражаттарын иргөөнүн жолдорун карап чыгуу менен биргеликте, каармандардын

кебинде пайдаланылган фразеологизмдер жана алардын улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн кенири планда иликтегендиги менен да маанилүү. Ошондой эле аталган илимпоз тексттердеги дейктикалык каражаттарды жана эмотивдерди талдоо менен болуп жаткан окуяларга автордун мамилесин да кылдат берүүгө аракеттенет.

Е.В. Каменская “Тынч Дон” романынын текстин ар тараптуу талдоо менен бир катарда эмотивдер жөнөкөй атоонун куралына, б.а. “образдуу жана экспрессивдүү каражатка” гана айланбастан, белгилүү бир функционалдык өзгөчөлүктү да аркалайт деген пикирин ачыктаган. Эмоционалдык-экспрессивдүү лексиканын өзгөчө катмары, образдарды жаратуу үчүн колдонгон эпитеттер, метафоралар, салыштыруулар жана башка риторикалык айкаштар каармандын гана ички дүйнөсүн чагылдырбастан элдин маданий денгээлинен кабар берет. Илимпоз изилдөөсүндө, биз жогоруда белгилгендей эле, жалпысынан көркөм тексттеги эмотивдердин функцияларынын катмарларын төмөнкүчө белгилейт:

- 1) образдык функция,
- 2) мүнөздөөчү функция,
- 3) прагматикалык функция,
- 4) стилдик функция,
- 5) эстетикалык функция,
- 6) концепт түзүүчү функция [22].

Ал эми биздин пикирибизче, М.Шолоховдун чыгармаларынын лексикалык өзгөчөлүгүн изилдөөнүн позициясынан алганда, образдык, мүнөздөөчү, прагматикалык жана концепция түзүүчү функциялары алгылыктуу талданган. Ошондой эле эмотивдик лексиканы орундуу пайдалануу каармандардын портреттик мүнөздөмөлөрүн, эмоционалдык абалын так аныктоо менен биргеликте, ассоциативдик байланыштарды жана “Тынч Дон” романынын ар бир каарманынын маданий денгээлин негиздеп, философиялык түшүнүктөрүн мотивациялоого мүмкүндүк берет [7].

Арийне жалпысынан советтик доордогу эмотивдерди изилдөөнүн тарыхый этаптары жалпы эле текстологиялык багытта анын ичинде экспрессивдүү лексиканы изилдөө жаатында бир канча жетишкендиктер менен да мүнөздөлөт [6]. Ала турган болсок, көрүнүктүү жазуучулардын чыгармаларындагы каармандардын эмоционалдык абалын тиешелүү лексика аркылуу сүрөттөөгө багытталган талдоолор [5], эмоциялардын жана эмоционалдык абалдардын ортосундагы мамилелер менен катыштардын, кубулуштардын жана көрүнүштөрдүн чегин аныктоого мүмкүндүк берүүчү кошумча критерийлердин жалпы көркөм тексттеги орду ж. Б. Бир эле учурда объектке көңүл буруу, же объектисиз ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү [8], эмоционалдык субъекттин пайда болушуна себептин болушу, же жоктугу [12], ошондой эле себептин жана объектинин дал келүү мүмкүнчүлүгүн иликтөө болуп саналат [13]. Жогорудагы өз мезгиндеги экспрессивдүү лексиканынын айкын чагылдырган изилдөөлөргө биз төмөнкүдөй типтеги эмотивдердин функционалдык маанилеринин аныкталышын да кошууга болот деген ойдобуз:

1. Эмоционалдық мамиле - эмоциянын объектисинин милдеттүү түрдө болушун жана сезимдин объектке карата багытын, анын ичинде өз ара багытты (сүйүү, боорукердик) болжолдоочу эмоционалдық абал [14].

2. Эмоционалдық реакция – себеби жана конкреттүү объектиси бар, объект менен себеп дал келген эмоция (коркуу, таң калуу) [15].

3. Эмоционалдық кубулуш – багыты жок эмоционалдық абал, б.а. объект, ошондой эле себепсиз болуу (кубаныч, көңүл ачуу) [16].

4. Эмоционалдық тажрыйба – бир нерсеге эмоционалдық реакция катары башталып, жыйынтыгы белгилүү абал менен аяктаган эмоционалдық бөлүк [17].

Ал эми айрым учурда эмоционалдық процесстин динамикалуу субъекти жана объектиси бар, себеби жок болушу мүмкүн. Ал эми эмоционалдық абалдын өзгөрүүсү (башталыш, өнүгүү, чарчоо) жана трансформация (сүйүү, кумарлануу) ж. б. Биздин оюбузча эмоционалдық абалды чагылдырган бирдиктердин бардыгы эмоционалдық көрүнүшкө ээ болушу мүмкүн [19], бул бардык эмоционалдық субъекттердин кыймыл-аракетте, физикалык жана/же психикалык аракеттерде (мисалы, көз жашы таарынычтын, кайгынын көрүнүшү) каармандардын кебинде гана ишке ашырылат турган фактор экендигин да айта кетүү абзел.

Ошондой эле советтик доордогу окумуштуулар тарабынан зат атоочтордун негизги милдети предикат (мүнөздөө) экени баса белгиленет [21]. Ал эми орус тилиндеги эмотивдерди теориялык багытта изилдеген айрым окумуштуулар каармандардын ортосундагы предметинин аталышы үчүн гана эмес, ситуациянын алкагына тартылган катышуучулардын бул предметке болгон мамилесин билдирүү үчүн да колдонулат деген пикирин ачыкташкан [23]. “Бул зат атоочтордун предикаттык кызматта басымдуу колдонулушу алардын семантикалык мазмунунун негизги бөлүгү адамдын, объекттин, кубулуштун объективдүү мүнөздөмөлөрүн эмес (идентификациялоонун зарыл шарты), баяндамачы тарабынан аларга карата субъективдүү мамилесин көрсөтүп тургандыгы менен шартталган. Көбүнчө зат атоочтор жеке фактыга, кубулушка, кырдаалга баа берүү үчүн да колдонулат, ал эми кээбир учурда эмоциялык абалдын атын атоо үчүн колдонулат” [20].

Ал эми эмоционалдық абалдын аталышын терең изилдеген Ю. Л. Глазованын пикиринде эмоционалдық абалды атап көрсөтүүчү жана баалоочу зат атоочтордун сандык жана компоненттердин катышуусу жактан бирикмеси адамдын кулк-мүнөзүн билдирген лексика - семантикалык топ, же болбосо тутум [14]. Ситуациядагы адамдын интеллектуалдык өзгөчөлүктөрүн билдирген катыш зат атоочтор менен да көрсөтүлөт. Бул зат атоочтордун семантикасы үчүн эң көп кездешкен моралдык-этикалык жактан мүнөздөгөн семалары болуп саналат.

ИЛИМИЙ БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. В.И.Абаев. Отражение работы сознания в лексико-семантической системе языка//Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. -М., Наука. 1970. 345с.
2. И.А.Алексеев. Эмоциональность, экспрессивность и словообразование// Словообразование и его место в курсе обучения иностранному языку. Вып. 4. Владивосток. 1977. 287с.
3. З.А.Ализаде. Модальные слова в современном азербайджанском языке//Автореф. Канд. Дис. Баку, 1963. 24с.
4. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка: (Стилистика декодирования): Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. "Иностр. яз.". 3-е изд. -М.: Просвещение, 1990. -300с. 113
5. Бабенко Л. Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. -Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1989.
6. Болотное В. И. Эмоциональность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности (основы эмотивной стилистики текста). Ташкент, 1981
7. Буряков М. А. К вопросу об эмоциях и средствах их языкового выражения // Вопросы языкознания. 1979. - №3
8. Вайгла Э. А. Эмоциональная лексика современного русского языка и проблемы ее перевода (на русско-эстонском материале): Автореф. дис. канд. филол. наук. -М., 1978. 24с
9. В.В.Виноградов. О категории модальности и модальных словах в русском языке// В.В.Виноградов. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. - М., Наука, 1975. 637с.
10. Вишнякова, Е.А. Язык романа М.А. Шолохова «Тихий Дон» в литературной критике конца 1920-х - начала 30-х годов // Успехи современной науки и образования. -2016. № 6.-С. 29–32.;
11. Каменская, Е.В. Композитные структуры в языке романа М.А. Шолохова «Тихий Дон»//Диссертация кандидата филологических наук: 10.02.01. -Москва, 2013. -34с.
12. Васильев Л. М. Стилистическое значение, экспрессивность и эмоциональность как семантические категории // Проблемы функционирования языка и специфики речевых разновидностей. Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1985.
13. Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. М.: Изд-во МГУ, 1958
14. Глазова О. Г. Экспрессивные формы обращения в аспекте русской разговорной речи // Стилистическая система русского языка. - М., 1992
15. Графова Т. А. Смысловая структура эмотивных предикатов // Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. -М., 1991

16. Гридин В. Е. Семантика эмоционально-экспрессивных средств языка//Психолингвистические проблемы семантики. М.: Наука, 1983.
17. Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи. Психолингвистическая интерпретация речевого воздействия. -Ярославль, 1990.
18. В.М.Жирмунский. О природе частей речи и их классификации//Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов. -Л., Наука. 1968. 237с.
19. Зализняк А. А. Функциональная семантика предикатов внутреннего состояния: Автореф. дис. канд. филол. наук. -М., 1985
20. Чернова М. А. Семантическое пространство американских оценочных коллоквиализмов//Автореф. дис. канд.филол.наук. Барнаул, 2007. 16
21. Калимуллина Л. А. Эмотивная лексика и фразеология русского литературного языка (синхронический и диахронический аспекты): Автореф. дис. докт. филол. наук. Уфа, 1999
22. Каменская, Е.В. Композитные структуры в языке романа М.А. Шолохова «Тихий Дон»//Диссертация кандидата филологических наук: 10.02.01. -Москва, 2013. -134с
23. Каракчиева В. Л. Лексические средства обозначения эмоций в художественном тексте: на материале рассказов В.М. Шукшина: Автореф. дис. канд. филол. наук. Новосибирск, 2000.